

ERNO ESKENS

DENKERS EN DWALERS

EEN GESCHIEDENIS VAN DE FILOSOFIE IN DE LAGE LANDEN

ISVW UITGEVERS

Erno Eskens

Denkers en dwalers

Een geschiedenis van de filosofie in de Lage Landen

ISWW UITGEVERS

‘Niemand dwaalt vrijwillig.’

Dirck Volkertszoon Coornhert

*‘Ons enige excuus is dat we niet
wisten waar we heen gingen,
want op de Weg naar de
Vooruitgang stonden geen
wegwijzers.’*

Henri Roorda van Eysinga

Inhoud

VOORWOORD

9

I

VROEGSTE FILOSOFIE IN DE LAGE LANDEN

‘Ze geloven alleen goden die ze zien en
waar ze iets aan hebben’

15

II

DE OPKOMST VAN HET CHRISTENDOM

‘Ze buigen hun knieën voor die gekruisigde sofist’

20

III

PATRISTISCHE FILOSOFIE IN DE VROEGE MIDDELEEUWEN

Kijk hoezeer het geloof verder gaat, waar de
rede afhaakt’

26

IV

SCHOLASTIEKE STRIJD OM DE DUBBELE WAARHEID

‘Ik zal de wijsheid der wijzen vernietigen’

35

V

DE OUDE EN DE NIEUWE WEG

‘Ik ontken dat de wil wordt voortbewogen
voordat zij tot willen komt’

45

VI

MYSTIEK ALS FILOSOFISCHE ONDERSTROMING

‘En al mijn ledematen voelden, op geheel
bevredigende manier, de zijne’

51

VII

DE MODERNE DEVOTIE

‘In een hoekje met een boekje’

59

VIII

OPVOEDINGS- EN BESCHAVINGSIDEALEN IN DE RENAISSANCE

‘Kinderpap’

70

IX

LUTHERS STRIJD TEGEN DE FILOSOFIE

‘Erasmus is een aal, alleen God kan hem
te pakken krijgen’

79

X

IDEEËNSTRIJD IN DE JONGE REPUBLIEK

‘Nationale wetten mogen zwijgen te midden van
wapengekletter, maar niet de onveranderlijke
wetten’

91

XI

WETENSCHAP EN OPTIMISME IN DE VROEGE VERLICHTING

‘Wij leiden mensen op en geen papegaaien’

104

XII

DE RADICALE VERLICHTING VAN DE COLLEGIANTEN

‘Van nature zijn alle mensen, zowel van het
mannelijke als van het vrouwelijk geslacht,
vrij geboren’

122

XIII

PROEFONDERVINDELIJKE FILOSOFIE IN CAFÉ DE LANTAARN

‘We leven in een filosofisch tijdperk waarin
alles zoveel mogelijk wordt verklaard met
natuurlijke oorzaken’

143

INHOUD

XIV

BUITENLANDSE DENKERS IN DE REPUBLIEK

‘Hollanders, de makelaars van onze gedachten,
zoals ze al makelaars van onze wijnen waren’

155

XV

DE MENS (MEER DAN) EEN MACHINE

‘Alsof ik een elektrische schok door mijn ziel
voelde horten’

161

XVI

DE FRANSE REVOLUTIE EN DE BATAAFSE REPUBLIEK

‘Te wapen noble patriotten, te wapen! Laat de
schreeuw van de vrijheid klinken’

173

XVII

HET EINDE VAN DE PROEFONDERVINDELIJKE WIJSBEGEERTE

‘De terugzetting, ja, verachting van de filosofie’

182

XVIII

DE OPKOMST VAN HET MATERIALISME EN DE DIALECTIEK

‘Zonder fosfor geen gedachte’

189

XIX

TWINTIGSTE-EEUWSE TWIJFEL OVER DE WAARDE VAN FILOSOFIE

‘Het leven van onzen tijd geeft niet veel te zien
wat idealistisch stemt’

203

XX

HET NATIONAALSOCIALISME EN ZIJN VIJANDEN

‘Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het’

216

XXI

FILOSOFEN IN OORLOGSTIJD

‘Zin heeft het alles: wij zijn nieuwe
mensen geworden’

223

XXII

NA-OORLOGS ENGAGEMENT

‘Johnson molenaar’

229

XXIII

(IETS TE) STILSTAAN BIJ DE VERSCHIJNSELEN

‘Uitgangspunt van deze studie is dat de vrouw
een mens is’

240

XXIV

VAN EEUWIGE IDEOLOGIE NAAR AFSCHRIJFBARE WAARHEID

‘Leven in meervoud’

246

XXV

OPKOMST VAN DE PRAKTISCHE FILOSOFIE EN PUBLIEKSFILOSOFIE

‘Van de wereld weet ik het niet, maar met het
wereldbeeld gaat het steeds beter’

255

VERANTWOORDING EN DANKWOORD

263

NOTEN

267

NAMENREGISTER

305

Voorwoord

Niet eens zo heel lang geleden was het gangbaar om af te geven op filosofen uit de Lage Landen.¹ De Belgisch-Duitse geschiedschrijver Lucien Brulez maakte in 1926 melding van de ‘*Geistige Impotentz der Holländer*’.² Historicus Johan Huizinga schreef: ‘Onze behoefte aan scherpe begripsbepalingen is gering.’³ Ook romancier Willem Frederik Hermans zong weemoedig mee in het koor der sceptici: ‘Het is een feit dat het uitdenken van grote theoretische basisideeën geen nationale specialiteit van ons is.’⁴ En heel geestig: ‘Het lijdt voor mij geen twijfel dat in het jaar 2300 of misschien nog eerder Wittgenstein als een soort twintigste-eeuwse Boeddha de geschiedenis in zal zijn gegaan. Tenminste in Nederland. In andere landen zal dit stadium dan alweer vijftig jaar voorbij wezen.’⁵ Gepromoveerd filosoof Harry Mulisch, natuurlijk ook romanschrijver, constateerde later dat de impotentie niet was verholpen. Nederland en Vlaanderen kenden volgens hem nog altijd geen filosofen. Er zijn alleen ‘filosofogen’, oftewel mensen die echte filosofen van elders bestuderen.

Inmiddels zijn de cynische geluiden verstomd en is er sprake van een brede (her)waardering voor de filosofische traditie van de Lage Landen. Misschien komt het door de terugkeer van het nationalisme – och, als men dit boek maar niet in deze traditie plaatst! – maar waarschijnlijker is dat ons beeld is gekanteld door toedoen van buitenlandse historici. De Brit Jonathan Israel publiceerde in 2002 *Radicale Verlichting*, waarin hij liet zien dat de belangrijkste Verlichtingsidealen zijn ontstaan in de vriendenkring rond Spinoza. Michael Petry, ook Brit, gaf eerder de aanzet tot een boekenreeks met vertalingen en hertalingen van invloedrijke Nederlandse denkers. Hij richtte een onderzoeksgroep op in Rotterdam, die nog altijd de belangrijkste is op ons terrein.⁶

Zelf kreeg ik interesse in de filosofen van de Lage Landen, omdat ik er tijdens mijn studie haast niets over hoorde. Filosofen bleken overal hun stempel op te zetten; op staatsvormen, landschappen, gevangenissen, geloofsovertuigingen, de kunst, zorgsystemen, noem maar op, maar ik wist niets van de manier waarop ze mijn directe omgeving kleurden. Dat intrigeerde me. Als je er even over nadenkt, besef je dat je leeft in geconcretiseerde

denkbeelden. Alles om je heen is bedacht. Toch leuk om dan te weten wie het meest fundamentele denkwerk heeft gedaan. Ik raakte ook gefascineerd door de vraag wat de invloed van omgeving is op de filosofie. Denkwerk wordt altijd gedaan in een concrete situatie, in een persoonlijke, economische, sociale, politieke, religieuze, competitieve, kunstzinnige en academische praktijk. Die zaken dwingen tot het innemen of bijstellen van standpunten. Filosofen die dicht bij elkaar wonen of werken, beïnvloeden elkaar bovendien. Ze overleggen en debatteren met elkaar, vaak in eenzelfde taal. Ze kiezen positie ten opzichte van elkaar, worstelen samen met problemen en werken samen aan de filosofische innovaties. De plek waarop wordt nagedacht biedt al met al veel meer dan *couleur locale*.

De plek doet ertoe, maar het gekke is dat filosofie tegelijk dé internationale bezigheid bij uitstek is. Argumenten trekken zich weinig aan van slagbomen bij de grens. Wie het denken op een plek wil beschrijven, kan de ogen dan ook niet sluiten voor de invloed van denkers buiten de regio. De kunst is daarom om de begrensde context en het grensoverschrijdende denken zelf bij elkaar te brengen. De reden dat ik me daarbij focus op de Lage Landen is toeval. Ik woon hier nu eenmaal en het aardige is dat dit stukje aarde vanaf de late Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw een flinke stempel heeft gezet op de westerse filosofie.

Ik beperk me tot denkers die in de Lage Landen woonden of die er actief waren. De Lage Landen zelf laten zich daarbij niet eenvoudig afbakenen. De landsgrenzen zijn net als de taalgrenzen vaak verschoven. En nog altijd is er discussie over de vraag waar de Lage Landen beginnen en ophouden.⁷ Duidelijk is dat Nederland en Vlaanderen eronder vallen, Wallonië waarschijnlijk ook. Luxemburg is een twijfelgeval. De verleiding is groot om het gebied wat op te rekken en ook Luxemburg mee te nemen, zeker nu historicus Struyker Boudier heeft geconstateerd dat er ‘enig wijsgerig leven’ is aangetroffen.⁸

Ik weet niet of er veel mensen zijn die de voormalige koloniën ook tot de Lage Landen rekenen, maar ik doe dat wel, omdat ze nu eenmaal onder de invloedssfeer van Republiek en van het latere Nederland en België vielen. Er is voor zover ik weet geen systematisch onderzoek gedaan naar denkers in de koloniën. Ik kon niet eens een eenvoudig overzichtje vinden. Treurig, niet? De indruk ontstaat daardoor dat de koloniën, soms zo groot als een half continent, geen denkers van belang hebben voortgebracht. Die indruk kan natuurlijk niet juist zijn.

Slechts een paar denkers weet ik uit de mist van de onderdrukking tevoorschijn te halen. Zo is daar Tan Malaka. Deze denker uit het voormalige

Nederlands-Indië was een van de leiders in de opstand tegen de Nederlandse bezetter. Zijn manifesten en boeken over materialisme, logica en emancipatie inspireerden de Indonesiërs om gewapenderhand op te staan. Zijn werk laat ook gelijk zien hoe groot de invloed van een specifieke denkplek is. Als je in de koloniën nadenkt, ben je logischerwijs meer op bevrijding en emancipatie gericht dan wanneer je in de hoofdstad van het moederland woont.

Niet alleen in de koloniën zijn denkers ruw naar de marges geduwd. Ook in Nederland en Vlaanderen gebeurde dat. Het lot trof vooral vrouwelijke filosofen, autodidacten en literaire denkers. De laatste decennia is er naar hen gelukkig wel veel onderzoek gedaan. Er is sowieso sprake van een heuse vloedgolf aan monografieën over Nederlandse en Belgische denkers. In mijn kast prijkt bijvoorbeeld de imposante *Dictionary of Seventeenth and Eighteenth Century Dutch Philosophers*⁹ naast de achtdelige detailstudie van C.E.M. Struyker Boudier: *Wijsgerig leven in Nederland, België en Luxemburg 1880-1980*.¹⁰ Daarnaast staat *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen*, een boek dat zich beperkt tot de periode tussen 1787 en 1792.¹¹ Hoe specialistisch kun je worden? En dan zijn er nog de edities van de *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, een tijdschrift vol artikelen over bekende en onbekende denkers. Dat dit tijdschrift ter ziele is gegaan, wil niet zeggen dat het onderzoek stil ligt. In tegendeel. De huidige onderzoekers zijn veelvuldig te vinden in de internationale topbladen.

Al deze nieuwe boeken, artikelen en studies en alle nieuwe inzichten in de geschiedschrijving nopen tot een nieuw overzichtswerk. Ik heb me er blijmoedig toe gezet. Veel voorwerk had ik al gedaan voor mijn eerdere *Filosofische reisgids voor Nederland en Vlaanderen* (Uitgeverij Contact, 2000 & 2010).¹² Voor dat boek schreef ik een veel te lange inleiding, die mijn redacteur destijds wijselijk schrapte. Deze inleiding is hier uitgewerkt tot een zelfstandig boek. Het boek is chronologisch opgezet en een tikje essayistisch van aard. Ik schuw de anekdotes niet, omdat ze iets over de context van het denken zeggen en omdat er best wat gelachen mag worden in het leven.

Hoewel mijn aanpak op deze punten anders is dan die van mijn voorgangers, leun ik sterk op hun werk. Ferdinand Sassen is de eerste die systematisch over de geschiedenis van de filosofie in Nederland publiceerde. In 1959 verscheen *De geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*. Later volgden kleinere aanvullende studies. Sassens werk fungeert nog altijd als de kapstok waar onderzoekers hun bevindingen aan ophangen. Niemand kan eromheen. Ik heb ook gekeken naar Sassens voorgangers. Uit elk boek haal je wel iets, maar Sassen zette wel met recht en met enig genot de tekortkomingen van die boeken op een rij: ‘Het postume boek van mijn Leidse voor-

In *Denkers en dwalers* beschrijft Erno Eskens de geschiedenis van de filosofie in de Lage Landen. Hij haalt briljante geesten naar voren, maar heeft ook oog voor klungelaars, dwaallichten en foute denkers. Want ook zij spelen een rol in de ontwikkeling van het denken en in onze geschiedenis.

Ook vernieuwend aan dit vlot geschreven overzichtswerk is de aandacht voor onderdrukte denkers. Vrouwelijke filosofen, autodidacten, literaire denkers en denkers uit de voormalige koloniën krijgen eindelijk een plaats op het podium van de geschiedschrijving. Zo staan algemeen bekende denkers als Erasmus, Descartes en Spinoza zij aan zij met Anna Maria van Schurman, Clara Wichmann en Tan Malaka.

Een boek vol anekdotes, baanbrekende gedachtes, knotsgekke ideeën en vrolijke waarheden dat elke filosofieliefhebber graag aan de boekenkast toevoegt.

Erno Eskens is filosoof en politicoloog. Hij is medeoprichter van *Filosofie Magazine*, Stichting Maand van de Filosofie, filosofisch café Felix & Sofie en het digitale tijdschrift *iFilosofie*. Hij is uitgever filosofie en wetenschap bij Noordboek.

ISVW UITGEVERS

